

De dwaasheid van de prediking

Over de prediker als wijze dwaas

Henk van der Meulen

Eburon
Utrecht 2021

ISBN 978-94-6301-382-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Beeld omslag: Paul Klee, *Der Narr* (1927)
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2021 H.C. van der Meulen. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Inleidend woord	7
Hoofdstuk 1 Het beeld van de wijze dwaas in de Praktische Theologie	11
Hoofdstuk 2 Wijsheid en dwaasheid in de Bijbel	39
Hoofdstuk 3 Adres en Context	73
Hoofdstuk 4 De dwaasheid van het evangelie	105
Hoofdstuk 5 De dwaasheid van de prediking	147
Hoofdstuk 6 De prediker als wijze dwaas	206
Hoofdstuk 7 Prediking en humor	249
Literatuur	305

Inleidend woord

*‘De essinsje fan it dúmny wêzen?
Op in fleurige, frisse manear it evangeelje bringe,
hwant der is gjin boek so fol humor as de Bibel’*
(Ds. Sint Wilman)

Dit in het Fries geschreven maar voor ieder begrijpelijk citaat van de eigenzinnige, humoristische dominee Willem Wilman (1906-1974) geeft precies de bedoeling van dit boek weer. Het gaat over de prediking en de preekkunde, over het brengen van het Evangelie.

Dat gebeurt natuurlijk niet alleen door het preken. Essentieel in de arbeid van de predikant en de kerkelijk werker zijn evenzeer het voorgaan in de eredienst, het pastoraat, de catechese en de toerusting, de gemeenteopbouw, het bijwonen en/of leiden van vergaderingen, de communicatie, het studeren.

Bovendien is de dominee/de kerkelijk werker niet de enige, die ‘het evangelie brengt’. Dat doet ook de gemeente als geheel en als afzonderlijke leden: als een leesbare brief van Christus (2 Kor. 3). Het wordt eveneens gedaan door de ouderlingen, de diakenen, de pastorale werker, de missionaire arbeider, de classispredikant.

Maar aan de predikant (of de evangelist; de pastor in een gemeente of in een instelling) is de verkondiging van het Evangelie in het bijzonder toevertrouwd. Daartoe is hij of zij opgeleid, geroepen en in het ambt bevestigd.

Het evangelie brengen: dat gaat niet zonder ernst, maar is wel altijd een zaak van vreugde. Het gaat om ‘blijde boodschap’, namelijk dat er van Godswege bevrijding en verlossing is. Dat mag ‘fris en fleurig’ worden verteld. En met humor.

Er zijn diverse predikerbeelden, zoals de heraut, de pastor, de leraar, de verteller, de poëet. Een beeld, dat de afgelopen tijd voor het voetlicht is gebracht, is dat van de ‘wijze dwaas’ (de *wise fool*, de nar, de clown). Over dit predikerbeeld gaat dit boek.

Daarom gaan we het hebben over ‘wijsheid en dwaasheid in de Bijbel’, maar we focussen in het bijzonder op wat de apostel Paulus in zijn brieven

aan de Korintiërs over wijsheid en dwaasheid naar voren brengt. De hoofdmoot bestaat dan ook in het bespreken van 1 Korintiërs 1-4 en 2 Korintiërs 10-12:18. En van daaruit reflecteren we op de opdracht van de prediking.

Wat de opbouw van het boek betreft: we beginnen met een rondtoer door drie sub-disciplines van de Praktische Theologie, waarin het beeld van de wijze dwaas naar voren is gebracht, namelijk pastoraat, liturgiek en homiletiek (preekkunde) (hoofdstuk 1). Vervolgens behandelen we wat er in de Bijbel over wijsheid en dwaasheid is gezegd (hoofdstuk 2). In de dan volgende hoofdstukken leggen we het oor te luisteren naar wat de apostel Paulus in de eerste vier hoofdstukken van 1 Korintiërs schrijft over de ‘wijze dwaasheid’ van God. Nader gezegd: wat hij vertelt over de (wijze) dwaasheid van het evangelie, die van de prediking en die van de prediker (hoofdstuk 3-6). In het laatstgenoemde thema staat de persoon van de prediker als ‘wijze dwaas’ centraal. Hierbij betrekken we nog een ander gedeelte uit Paulus’ correspondentie met de Korintiërs, te weten: 2 Korintiërs 10:1-12:18, waarin we zijn zogenoemde narrenrede aantreffen. In elk van deze hoofdstukken 3-6 brengen we na de exegeese onze homiletische reflecties naar voren.

We besluiten met een hoofdstuk, dat is gewijd aan het thema ‘prediking en humor’. Dan voeren we ook verschillende predikers ten tonele, wier prediking met humor gekruid is (hoofdstuk 7).

Onze benadering heeft ook iets eigenzinnigs. We nemen in de hoofdmoot van deze studie dus 1 Korintiërs 1-4 en 2 Korintiërs 10:1-12:18 tot uitgangspunt van onze homiletische opmerkingen. We bieden niet een empirisch-theologische studie, die preekpraktijken beschrijft en analyseert, ook al verwerken we naast theoretisch tevens empirisch materiaal. Je uitgangspunt nemen in het bijbels getuigenis en dan ook nog eens in een beperkt aantal hoofdstukken ervan is in de Praktische Theologie geen usance. Toch ben ik van mening, dat we langs deze ‘normatieve’ weg aspecten op het spoor komen, die van wezenlijke betekenis zijn voor de homiletische reflectie en die vandaag de dag weinig aan bod komen.

Eigenzinnig is ook onze behandeling van de genoemde Schriftgedeelten in hoofdstuk 3-6. We knippen ze langs de lijnen van onderwerpen, die centraal staan in de bezinning op de prediking: adres en context, de inhoud (de dwaasheid van het evangelie), prediking-hoorders-retorica, en de persoon van de prediker.

Ik hoop, dat deze studie een stimulans mag zijn voor een ieder, die geroepen wordt om te preken, om op een frisse en fleurige manier het evangelie te brengen. Want de Bijbel zit vol humor.

Hoofdstuk 1.

Het beeld van de wijze dwaas in de Praktische Theologie

In de Praktische Theologie worden verschillende pastorbeelden (o.a. herder, vroedvrouw, reisgenoot) en predikerbeelden (o.a. heraut, pastor, verteller, getuige) gebruikt. Een beeld, dat in recente tijd naar voren wordt gebracht, is dat van de ‘wijze dwaas’. We komen dit beeld zelfs in drie sub-disciplines van de Praktische Theologie tegen, te weten: het pastoraat, de liturgiek en de homiletiek. We geven eerst aandacht aan de eerste twee. Daarna richten we ons op de homiletiek.

In het pastoraat

Herkadering en de pastor als wijze dwaas

In zijn inspirerende studie *Reframing* (1990) introduceert Donald Capps de techniek van het ‘herkaderen’ in de pastorale theologie.¹ Deze methode van *reframing*, die toen reeds enige tijd in de psychotherapie werd toegepast, kan volgens Capps goed dienst doen in het pastoraat.

In de methode van *reframing* gaat het erom een bepaald probleem in een ander kader (*frame*) te zetten, zodat er een nieuw, verrassend licht op dat probleem valt. De kwestie die speelt, wordt op instigatie van de pastor vanuit een andere, meestal ongedachte hoek gezien. Dat houdt in, dat verandering niet wordt nagestreefd door binnen het tot dan toe gehanteerde raam (dat is: om-

1 D. Capps, *Reframing. A New Method in Pastoral Care*, Minneapolis 1990. Capps verwerkt inzichten uit de psychotherapie, met name uit de studie van P. Watzlawick, J. Weakland en R. Fisch, *Change: Principles of Problem Formation and Problem Resolution*, New York 1974, waarin *reframing* wordt besproken in het kader van een filosofisch onderbouwde theorie van verandering. Bovendien maakt Capps gebruik van P. Watzlawick, Janet Helmet Beavin en Don D. Jackson, *Pragmatics of Human Communication*, New York 1967. In dit boek, dat ook in het Nederlands is vertaald (*De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*, Deventer 1970) en meermalen is herdrukt, worden diverse thema's die we in Capps' *Reframing* tegenkomen besproken zoals de paradoxale interventie, dubbele binding en de betekenis van spel, humor en creativiteit. Zie ook: Donald Capps, 'The Wise Fool Reframed', in: Robert C. Dykstra (ed.), *Images of Pastoral Care*, 108-122. Zie voor een bespreking en waardering van Capps' *Reframing*: H.C. van der Meulen, 'Een nieuwe methode in de pastorale zorg: "Reframing"', in: *Kerk en Theologie* 49 (1998), 25-37.

gang met het probleem) te blijven, maar door een ander kader voor te stellen. Hierdoor wordt het interactionele systeem zelf gewijzigd en komt er ruimte voor een *second-order change*. We kunnen denken aan twee mensen die elk aan een kant tegen een deur staan te duwen. Harder duwen tegen de deur levert alleen maar meer verzet van de andere kant op. Wanneer een van de partijen ineens helemaal stopt met duwen, dus welbewust ‘capituleert’, ontstaat er een echte verandering.

De methode van *reframing* kent tal van verscheidene technieken, die worden toegesneden op het probleem en de situatie van de pastorant en op integere, respectvolle en speelse wijze door de pastor worden toegepast. Capps bespreekt er dertien. Hiertoe behoren onder andere de paradoxale interventie, de ‘*dereflexion*’ (het afwenden van een op zichzelf of een situatie gefixeerde aandacht en het toewenden van deze aandacht naar een ander, positief onderwerp), de ‘welwillende sabotage’, de capitulatietactiek en het her-etiketteren.

Terecht wijst Capps erop, dat *reframing* oude wortels heeft. We vinden deze werkwijze in verhalen uit de wereldliteratuur, maar ook reeds in verscheidene bijbelgedeelten. Te denken valt aan het optreden van de profeet Nathan tegenover koning David (2 Sam. 12), aan Gods ‘antwoord uit het onweer’ aan Job in het gelijknamige bijbelboek, aan Jezus’ onderwijs in de Bergrede, zijn gesprekken (o.a. het gebruik maken van de ‘*paradoxical intention*’ bij de Syrofenicische vrouw in Marcus 7) en aan zijn gelijkenissen.

Het pastorbeeld dat past bij de methode van *reframing* is dat van de wijze dwaas (*wise fool*). Dit beeld voor de pastor is door Alistair V. Campbell al eerder getekend. Hij beschreef drie dimensies ervan om zijn betekenis voor het pastoraat aan te wijzen: ‘folly as simplicity, folly as loyalty, and folly as prophecy’.² Voortbouwend op gedachten van Campbell beschrijft Capps het karakter van de wijze dwaas eveneens als iemand, wiens optreden wordt gekenmerkt door eenvoud (*simplicity*), loyaliteit (*loyalty*) en aan de paradox gelieerde profetie (*prophecy: espousing paradox*).

Met ‘eenvoud’ wordt niet simplisme bedoeld, maar de basale gerichtheid op het leven, op het leven zonder oplossing. De wijze dwaas steekt zijn of haar energie niet in het ontrafelen van moeilijkheden of het oplossen van problemen. Wat de pastor als wijze dwaas doet – dat is het tweede kenmerk – is: loyaal blijven. In solidariteit loyaal zowel aan de ander als ook aan het leven in al zijn onbegrijpelijkheid. De wijze dwaas erkent de waaromvragen van het

2 Alistair V. Campbell, *Rediscovering Pastoral Care*, Philadelphia 1981; zie ook: idem, ‘The Wise Fool’, in: Robert C. Dykstra (ed.), *Images of Pastoral Care. Classic Readings*, St. Louis, Missouri 2005, 94-107.

bestaan, maar bijt zich daarin niet vast. Het derde kenmerk is dat van de profetie, die gebruik maakt van de paradox. Dit komt tot uitdrukking in het optreden van de profeten: in de naakt door de straten lopende Jesaja en de met een hoer in het huwelijk tredende Hosea. Het komt ook naar voren in de gelijkenissen van Jezus, zoals in de parabel waarin de zich voor God vernederende tollenaar wordt geschilderd als rechtvaardiger dan de wetgetrouwe Farizeeër.

De wijze dwaas zet de conventies en tradities te kijk om zo de ogen te openen voor een andere waarheid, die van Gods genade. Dit belachelijk maken is niet denigrerend, maar relativerend bedoeld. Het wordt gedaan om te leven in het nochtans, dat zijn diepste grond heeft in Gods vrije gunst. Op bijzondere wijze treedt dit in het boek Jona aan de dag. In dit bijbelboek 'is de lach niet van de lucht: de lach van een ongekend vreemd oordeel en een ongekend vreemde genade, een lach ook om de psychologische onmogelijkheden, die toch, verschrikkelijk, de ziel van de vrome onthullen, in haar raffinement en in haar onnozelheid, in haar waanwijsheid en haar (toch) gelovigheid' (K.H. Miskotte).³ Wanneer de pastor zijn of haar rol (ook) als *wise fool* wil vervullen, zal hij of zij zeker kennis moeten hebben van en deelgenoot willen worden van 'de humor van de bijbel' (Okke Jager). We worden ertoe aangezet om ons te bezinnen op de plaats van de humor in het pastoraat.

De ziekenhuispastor als clown

In dit verband moeten we erop wijzen, dat – eerder nog dan Campbell en Capps – Heije Faber dit pastorbeeld onder de aandacht heeft gebracht. Aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw typeerde hij de rol van de ziekenhuispredikant als die van de circusclown.⁴ Net als de clown maakt deze pastor deel uit van een kundig team en treedt op binnen het geheel van de zorginstelling. Toch neemt de pastor daarbinnen een geheel eigen plaats in.

De clown behoort tot het ensemble van circusartiesten en moet net als de andere veel oefenen op de acts. Toch staat de clown in een andere relatie tot het publiek, een relatie die gekleurd wordt door lach en traan. De andere artiesten dwingen bewondering af met hun gedurfde acts, hun vaardige handelingen, soepele bewegingen en gespierde lichamen. Het optreden van de clown werkt op de spieren van het publiek, hun lachspieren namelijk, en wekt

3 K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen*, Amsterdam 1956, 345 (opgenomen in: *Verzameld Werk*, deel 8, Kampen 1983). Ook Capps gaat op het boek Jona in. Zie *Reframing*, 178vv.

4 H. Faber, *De pastor in het moderne ziekenhuis*, Assen 1968. Zie ook: Heije Faber, 'The Circus Clown', in: Robert C. Dykstra (ed.), *Images of Pastoral Care*, 85-93.

tevens ontroering. De clown handelt met zijn of haar potsierlijk gedrag binnen het ensemble van de artiesten (van leeuwentemmers tot en met trapezewerkers), maar staat niet minder aan de kant van het publiek. In diens mislukking is de clown solidair met ons, kwetsbare en falende mensen. De clown wekt geen bewondering, maar mededogen. Hij of zij relativeert het perfecte, het sterke en machtige en maakt het leven dragelijk.⁵ De clown creëert de lach door tranen heen. Zo helpt hij of zij ons het leven aan te kunnen. Met vallen en opstaan.

Er zit in het leven van een clown, aldus Faber, drieërlei spanning: die tussen het behoren tot een team en een stuk eenzaamheid, die tussen geconfronteerd worden met experts en het zelf een dilettant zijn of lijken, en die tussen de noodzaak van studie en training enerzijds en de noodzaak van originaliteit en creativiteit anderzijds.⁶ Ook het werk van de ziekenhuispredikant wordt door deze drie spanningen gekenmerkt.⁷

Zonder op de ideeën van Faber in te gaan heeft Andrea Pfandl-Waidgasser recent het beeld van de clown gekozen als leidend motief voor haar onderzoek naar de rol van de ziekenhuispastor.⁸ Ook al noemt zij de studie van Faber niet, noch dat van Capps, toch bewandelt zij hetzelfde spoor. Zij werkt het beeld van de clown en het motief van het clowneske echter in haar theorie en empirisch materiaal breder uit.

Het ziekenhuis is de plaats waar de mens wordt geconfronteerd met de broosheid en breekbaarheid van het leven. Zowel de patiënt, als ook artsen en verplegend personeel krijgen te maken met existentiële grenservaringen. Binnen het raam van een zorginstelling wordt de mens bepaald bij de contingentie van het bestaan, nader gezegd: bij het grenskarakter van onze existentie.⁹

In het ziekenhuis maakt de ziekenhuispastor deel uit van het geheel van hen die binnen deze instelling zorg dragen voor heling, welzijn en kwaliteit van leven van de patiënt. Toch neemt de pastor tegelijkertijd een eigen plaats in, die maakt dat zij of hij ‘anders’ is en ‘anders’ optreedt. Het werk van de pastor kan beschreven worden als het aanbieden van ontmoeting, mystagogische en psychotherapeutische begeleiding en duiding van het eigen leven bin-

5 H. Faber, *De pastor in het moderne ziekenhuis*, 99.

6 H. Faber, 98. Voor een uitwerking van deze gedachten en toepassing ervan op de rol van de ziekenhuispastor, zie p. 98-108.

7 H. Faber, 101-104.

8 Andrea Pfandl-Waidgasser, *Spielerischer Ernst. Clowneske Interventionen in der Krankenhauseseelsorge*, Stuttgart 2011.

9 Andrea Pfandl-Waidgasser, 44vv.

nen de horizon van het christelijk geloof met het doel de levens- en geloofsze-kerheid van mensen te versterken. Met Michael Klessmann kan hierbij wor-den onderscheiden tussen een invoelende en aanvaardende begeleiding en een ontmoeting waarin het andere en het vreemde als onderscheidenheid blijft bestaan.¹⁰ Dit aanbod van de pastor draagt al of niet uitgesproken een religieus karakter. De pastor is weliswaar niet de enige, maar wel de aangewe-zen persoon, met wie de door de grenservaring opgeroepen transcendentie-vraag kan worden besproken. De pastor weet, dat Gods Geest door het leven van mensen kan waaien en het mogelijk kan maken de grenservaringen te doorleven.¹¹

Pfandl-Waidgasser koppelt aan dit religieuze aspect nog een andere di-mensie: die van het ludieke (het bij de *homo ludens* behorende), dat in het bij-zonder tot het terrein van de clown behoort. Theologisch gezien mogen we ook daar rekening houden met de mogelijkheden van de Geest, want niet al-leen Geest en religie, maar ook Geest en spel horen bij elkaar. Pfandl-Waidgasser incorporeert dan ook gedachten, die eerder door Johan Huizinga en Harvey Cox in hun cultuurfilosofische en cultuurtheologische beschouwin-gen naar voren zijn gebracht.

Van de spelende mens is de clown in het bijzonder de uitdrukking.¹² We zijn inmiddels bekend geraakt met de rol van clowns binnen een klinische context (o.a. de klini-clowns).¹³ Pfandl-Waidgasser heeft echter net als Faber het werk van de pastor op het oog wiens arbeid wordt verricht in het zieken-huis als *societas imperfecta*.¹⁴ In haar studie over een clownesk georiënteerd pas-toraat ziet zij de taak van de pastor niet zozeer in het aan het lachen brengen van de ander in diens existentieel moeilijke situatie. Zij beoogt veeleer de rol van de ziekenhuispastor en het optreden in een clowneske houding in kaart te brengen, waarin de pastor met de ander in contact wil komen en, als de situ-atie het toelaat, in een gemeenschappelijk, existentieel spel te treden, waarvan verloop en uitkomst tot het einde toe open blijven.¹⁵

Net als de clown heeft de pastor oog voor het schipbreuk lijden in het le-ven. De pastor is dan niet de medische expert die naar een oplossing van het

10 Andrea Pfandl-Waidgasser, 63. Zij gebruikt daar de formulering van het ziekenhuispastoraat door Mi-chael Klessmann zoals hij die onder andere heeft verwoord in zijn artikel: 'Qualität in Seelsorge und Beratung', in: *Wége zum Menschen* 61 (2009), (119-132).

11 Andrea Pfandl-Waidgasser, 30vv.; 241v.

12 Andrea Pfandl-Waidgasser, 76vv.

13 Zie onder meer José Sueters, 'De rode neus', in: *Herademing* nummer 83 (2014), 14-18.

14 Andrea Pfandl-Waidgasser, 156vv., 251.

15 Andrea Pfandl-Waidgasser, 80.

probleem zoekt, maar ziet in solidariteit met de ander de weerbarstigheid en breekbaarheid van het leven recht in de ogen. De pastor neemt in en met de ander waar wat *waar genomen* moet worden.

Ook al maakt de pastor niet als de clown gebruik van rode neus, geschminkt gezicht of flapschoenen, hij of zij draagt geen witte kledij, maar kleedt zich anders, dat is: ‘gewoon’, hoewel de pastor in het spreken en in bijvoorbeeld een kruisje op het revers zich te kennen geeft als iemand die in het ziekenhuis een andere rol vervult. De pastor is anders. Het is een anders zijn dat het anders zijn van de ander en het anders zijn van het leven, dat is: het ongerijmde ervan serieus neemt.

Als zodanig onderbreekt de pastor de utopie dat het fragiele leven altijd te fiksen is en stelt de ideologie van de maakbaarheid van het bestaan ter discussie. Zo vervult de pastor ook een kritische rol binnen het gefixeerde systeem van de instelling en herinnert haar aan haar signatuur van *societas imperfecta*.¹⁶

Evenals de clown is de pastor een grenswezen, een liminale figuur. De pastor is een grensganger die bij de ander is in diens crisis, dat wil zeggen: in diens grenservaring. Dat is juist ook de spanningsvolle ruimte waarin de ander zich bevindt: in de grenssituatie.¹⁷ Maar de pastor doet meer dan alleen solidair met de ander zijn in diens onmacht, hoewel ook dat reeds een niet geringe bijdrage is. Evenals de clown poogt de pastor een vrije ruimte te scheppen, waarin op een andere manier naar de incongruenties van het leven kan worden gekeken. Komen in een existentiële grenssituatie brengt mee, dat de fundamenteën van het bestaan geschud worden. Het kan maken dat men op zoek moet naar een andere duiding van het leven. Wellicht kan die met hulp van de pastor worden gevonden. Deze hulp kan ook inhouden, dat de pastor de ander bijstaat in het (ver)dragen van wat onbegrepen blijft.

In die vrije ruimte kan nog iets gebeuren, iets wat tot het wezen van het clowneske optreden behoort: de onderbreking van de onderbreking. Ziekte, opname in het ziekenhuis, een noodzakelijke operatie, ze onderbreken het gewone bestaan. We liggen in een bed, moeten ons overgeven, zijn niet meer baas over ons eigen leven, maar worden van handelende persoon tot lijdend voorwerp. Deze onmacht kent de clown, meer nog: de clown doet er iets mee. Hij of zij bewerkt dat we erom huilen en om lachen. De clown communiceert speelse ernst, vrolijke ernst en ernstige vrolijkheid (‘Ernstheiterkeit’).¹⁸ Het

16 Andrea Pfandl-Waidgasser, 138, 146-147, 241v.

17 Andrea Pfandl-Waidgasser, 31vv., 48-49, 60, 241.

18 Andrea Pfandl-Waidgasser, 144.

spel van de clown is bloedserieus en luchtig tegelijk en verschaft op die manier lucht.

Door de speelse ernst, waarin aan traan en lach een plaats geboden wordt, kan er oog komen voor het ‘nochtans’. Dat houdt niet in, dat het lijden geringschat wordt. De clown bagatelliseert niet, maar relativeert. De clown neemt het bestaan waar in al zijn smartelijke en droevige dimensies. Zij of hij drukt zich in handeling, gebaar en mimiek ook dienovereenkomstig uit. En toch brengt de clown licht in het beproefde leven. ‘Sie relativiert den bitteren Ernst und die Unwegsamkeiten des Lebens. Selbst innerhalb engster Grenzen findet sie Raum zum Spiel, zur Bewegung oder auch Schluplöcher und Möglichkeiten, um Grenzen zu ver-rücken’.¹⁹

De weg waarlangs dit gebeurt, is die van de humor. Wat humor precies is, laat zich moeilijk definiëren. Hij verschijnt in de historie in verscheiden gedaante en draagt sociaal-cultureel een verschillend gewaad. Ook de persoon die humoristisch is, kleurt het komisch optreden. We kunnen humor typeren met ‘wat grappig, geestig en gevat is’. We kunnen hem omschrijven als ‘het vermogen of de gave van een mens de ontoereikendheid van de wereld en van de mensen, de moeilijkheden en tegenspoed van het alledaagse leven met vrolijke gelatenheid tegemoet te treden, ze niet zo tragisch te nemen en erom te kunnen lachen’.²⁰ Toch houdt humor iets van een geheim. Een geheim dat alles te maken heeft met het geheim van het menselijk leven, met het ongewone in het gewone bestaan. Ook de humor etaleert zich in het ongewone, het afwijkende, het niet verwachte, het ongepaste. Hij neemt het ongerijmde van het leven waar en gaat daar tegelijk incongruent mee om. Tegenstelling en paradox behoren dan ook tot het merg van de humor. We kunnen ook zeggen: humor is uitdrukking van het nochtans. (In het laatste hoofdstuk van onze studie gaan we nader op de humor in).

Voor de pastor is het scheppen van dit ‘nochtans’ niet alleen maar gebaseerd op haar of zijn vermogen om in oprechte ontmoeting met de ander de moeiten van het leven in een betrekkelijk licht te plaatsen. Het optreden van de pastor als clown heeft zijn diepste grond in het handelen van God, die het kwetsbare leven van de mens heeft willen delen en dat tegelijk in een ander, verrassend kader heeft gezet: dat van bevrijding. In kruis en opstanding heeft Hij dood en leven op zijn kop gezet. Het vaste patroon van ons bestaan - van leven naar dood - heeft Hij onderbroken en omgegooid: van dood naar leven

19 Andrea Pfandl-Waidgasser, 143.

20 Andrea Pfandl-Waidgasser, 85. Zie over het begrip, verschijningsvormen en aspecten van de humor: p. 83-99.

(vgl. Rom. 14:7-9). Nu valt er over het bestaan eschatologisch licht. Pasen maakt, dat er te lachen valt. Soldaten die een leeg graf staan te bewaken worden te kijk gezet. En bedroefden worden door de opwekking van Jezus opgewekt. Pasen doet anticiperen op de eindoverwinning. Nu wordt het pelgrimslied op nieuwe wijze gezongen: ‘Toen de HEER het lot van Sion keerde, was het of wij droomden, een lach vulde onze mond, onze tong brak uit in gejuich’ (Ps. 126:1). ‘Gelukkig wie nu huilt, want je zult lachen’ (Luc. 6:21). Christelijke humor leeft van de spirituele presentie van de toekomstige verlossing. De humor heeft zijn basis en vertrekpunt dan in de eschatologie. Mensen die lachen en lach opwekken, zoals de pastor als clown, bedrijven theologisch bekeken ‘toegepaste eschatologie’ (Peter Bukowski).²¹

Het ‘innerlijke team’ van de humor kennende pastor

Wat het pastoraat betreft, wijzen we ten slotte op de kleine, maar inhoudrijke studie van Peter Bukowski over humor in het pastoraat.²² In het eerste hoofdstuk spreekt Bukowski over de humor als levenskunst. Hij typeert de humor als het vermogen van de mens om zich door de tegenstrijdigheden van het leven niet gevangen te laten zetten, maar die op een zekere afstand te bezien en ze te relativieren. Dat wil niet zeggen, dat de moeiten van het leven overspeeld worden; er wordt in vrolijke ernst mee gespeeld. Humor is wanneer men desondanks lacht. Het bevrijdende lachen dat de humor uitlokt, draagt het merkteken van het ‘nochtans’. (We kwamen dat hierboven reeds eerder tegen).

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de theologische dimensie van de humor, nader gezegd: aan de christelijke humor die het bevrijdend handelen van God verdisconteert. Ook deze humor is een levenskunst, maar dan een die gedragen wordt door het geloof in de komst van het koninkrijk van God. (Meer hierover in ons laatste hoofdstuk).

In het derde en laatste hoofdstuk gaat Bukowski in op de plaats van de humor in het pastoraal handelen. Humor als een vorm van het pastoraat schept ruimte om anders naar de situatie en anders naar zichzelf te kijken. ‘Anders’, dat is: de ander meenemend in een ander, verrassend zicht op wat wordt ervaren. Humor creëert een lach opwekkende ervaring met de ervaring. Door haar in een nieuw, van buiten aangereikt perspectief te plaatsen.

21 Andrea Pfandl-Waidgasser, 134. Over de relatie tussen humor en eschatologie schreef eerder al Helmut Thielicke in zijn boek *Das Lachen der Heiligen und der Narren. Nachdenkliches über Witz und Humor*, Stuttgart 1974, 1988⁵.

22 Peter Bukowski, *Humor in der Seelsorge. Eine Animation*, Wuppertal 2001. Nederlandse vertaling: *Humor in het pastoraat. Een stimulans*, Zoetermeer 2003.

Voor het uiteenzetten van de rol van de humor in het pastoraal handelen laat Bukowski zich inspireren door het persoonlijkheidsmodel van Friedemann Schulz von Thun, zoals hij dat heeft geschilderd in het derde deel van zijn communicatiepsychologie.²³ Het meerstemmige zelf van de mens wordt door hem beschreven als een ‘innerlijk team’. Hierin spelen verschillende personages een rol. Bukowski pakt dit persoonlijkheidsmodel op en kiest voor het typeren van de met humor optredende pastor vier personages die samen het innerlijke team van de pastor vormen. De vier deelnemers aan dit team zijn: de humorvolle, de slimme, de *sunnyboy* en de prol (proleet).

De humorvolle heeft oog voor het komische van wat de ander ervaart. Dat gebeurt niet door deze ervaring te bagatelliseren, noch door haar te overspelen. De humorvolle speelt er mee in een ernstig spel door haar in een ander, van buiten aangereikt, doldwaas, lachwekkend perspectief te plaatsen. Hierbij krijgt de humorvolle hulp van zijn naaste medewerker: de slimme. Het komische dat de humorvolle waarneemt, wordt door de slimme in een interventie concreet gemaakt. Hierdoor wordt het tot dan toe dominerende referentiekader in een nieuw, onverwacht kader gezet. De slimme maakt gebruik van de methode van *reframing* (vergelijk wat we hierboven over de gelijknamige studie van Donald Capps naar voren hebben gebracht). *Reframing* kent meerdere technieken. Ze kan gepraktiseerd worden met een komische opmerking, een vertelling, een grap. Voor de pastor ligt hier een nadrukkelijk verband met de theologische fundering van het pastoraat. Elke geloofsuitspraak kan formeel beschouwd worden als een zaak van *reframing*. Het leven wordt hierin immers in een van buiten komend, hoopgevend perspectief geplaatst. Er valt het licht van Gods liefdevolle genade over.

Terecht wijst Bukowski erop, dat deze methode van herkaderen gebeurt terwijl er recht gedaan wordt aan de relatie met de ander, aan diens situatie en moeiten. De humor wordt niet tegen, maar met en voor de ander ingezet. ‘Zo heilzaam het is om *gezamenlijk* om een probleem te lachen, zo schadelijk is het wanneer een gesprekspartner zich niet serieus genomen, uitgelachen of bespot voelt. Weliswaar is er het extreme geval van humorvolle provocatie, maar dit is alleen geoorloofd en zinvol als dit gebeurt binnen het kader van een veilige pastorale relatie’.²⁴ Het is goed dit ook in gedachten te houden, wanneer vervolgens de twee ‘personages’ in het innerlijke team naar voren worden gebracht, die de humorvolle en de slimme assisteren: de *sunnyboy* en de prol.

23 Friedemann Schulz von Thun, *Das ‘Innere Team’ und situationsgerechte Kommunikation. Miteinander reden 3*, Reinbek bei Hamburg 1998. Zie Peter Bukowski, 26-38.

24 Peter Bukowski, 35-36.

De *sunnyboy* in de pastor vertegenwoordigt de lichtheid en de luchtigheid. Hierin wordt de *smalltalk* op waarde geschat. De *sunnyboy* zorgt voor het ongedwongen aspect van de ontmoeting. De pastor is vaak de enige in het ziekenhuis die de ander beroepsmatig niet behandelt, verpleegt of maatschappelijk begeleidt. Met de pastor kan de ander vrijuit kletsen. Het kan de deur openen voor een dieper gaand gesprek.

De andere assistent in het innerlijk team is de prol. Deze kan onbeschaamd uit de hoek komen en dingen ongeschminkt bij de naam noemen. Het kind in het sprookje *De nieuwe kleren van de keizer* is hiervan een treffend voorbeeld: 'De keizer staat in zijn nakie'. Het is mogelijk, dat de ander zich steeds verstopt in het gesprek. Het luchtige kletsen wordt almaar voortgezet om de boot af te houden. De stem van de prol kan als assistent van de humor worden gebruikt om hierdoor heen te breken. Maar ook hier geldt: de relatie tussen de pastor en de ander moet hiertegen bestand zijn. (We merken hierbij tussen haakjes op, dat deze provocatieve stem niet bij iedere patiënt kan worden ingezet. Het ligt bij een hartpatiënt bijvoorbeeld echt anders dan bij iemand met een gebroken been).

In de liturgiek

Antistructuur als howast

Het motief van de nar, respectievelijk van de clown komen we ook tegen in de liturgiek. Wanneer de liturgiek zich bezint op de fenomenen van rite en ritueel brengt zij ons dan in aanraking met allerlei praktijken, waarin de symbolische orde op de kop wordt gezet. Deze omkering treffen we niet alleen in kerkelijk verband, maar ook in het sociaal-maatschappelijke en culturele leven aan. Ze zijn bovendien nauw met elkaar verbonden. We worden steeds weer bepaald bij de samenhang tussen cultus en cultuur.

In het zogenoemde constantijnse tijdperk waren kerk en samenleving dicht met elkaar verweven. Het optreden van de nar, dat in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd een hoogconjunctuur beleeft, draagt een kerkelijke (religieuze) en een maatschappelijke jas. De gevestigde orde van de kerkelijke autoriteiten of die van de vorsten, de stadsbesturen en de burgerij worden door de nar op de hak genomen.²⁵

25 Zie Herman Pleij, *De eeuw van de zotheid. Over de nar als maatschappelijk howast in de vroegmoderne tijd*, Amsterdam 2007.

Dat wordt op verschillende manieren in praktijk gebracht. Door luidruchtig vertier, het creëren van communicatiestoornis, het spelen van de onnozele die met zijn domheid wijsheid etaleert of door het aanstootgevende optreden van de vanuit de onderbuik opererende zot die de draak steekt met de beschavingsidealen van hof en bourgeoisie. Het gebeurt ook door het spottend naspelen van rituelen zoals de beëdiging van een vorst of een kerkelijke mis.

De nar kan optreden als vrije zelfstandige, maar is meermaals verbonden aan het hof (de hofnar), een genootschap of een stadsbestuur. Ook binnen de kerk kende men ‘al eeuwenlang allerlei spotgebruiken, vooral op hoogtijdagen als Onnozelekinderendag, Driekoningen, Maria Lichtmis en in het bijzonder de vastenavond. Met de grootste vrijmoedigheid werden dan de kerkelijke rituelen geparodieerd door de geestelijken zelf, allereerst door het instellen van zottenrijken onder aanvoering van een ezelpaus of zottenbisschop’.²⁶ De processies op Palmzondag, waarin Jezus’ intocht in Jeruzalem zittend op een ezel wordt herdacht, kunnen dan eveneens voorwerp van spot zijn. In een toen bekend volksritueel gaan groepjes mensen rond met een ezel op wielen, waarbij de drie Maria’s aan zijn staart trekken.²⁷

Kenmerkend voor al deze antirituelen is het tonen van de omgekeerde wereld. ‘Die omgekeerde wereld waar de zotheid regeert wordt bij voorkeur uitgebeeld door alles andersom te doen. Daarom zitten sommige van deze beroepsnarren achterstevoren op ezel of paard, waarbij een enkele voorover buigt om zijn blote kont te tonen – het ultieme gebaar dat men lak heeft aan de bestaande wereld door letterlijk de andere kant te tonen’.²⁸ Tot deze anti-structuur behoort tevens het voor een tijd instellen van een spotrijk, waarin de nar het regiment voert. Met name de viering van Vastenavond – het latere carnaval – zet aan tot het stichten van een tijdelijk spotrijk waarin de gevestigde orde op de kop wordt gezet.

De werking van dit dwaze, ontregelende optreden bestaat in het relativeren van de bedreigingen van de bestaande wereld. De zotternij biedt niet alleen een therapeutisch ventiel voor wat in het normale bestaan onderdrukt moet worden, maar verschaft ook een houvast in het zo vaak grillige leven. Herman Pleij wijst erop, dat de gespeelde zotheid mogelijkheden schept ‘om courante angsten voor dood, honger, kou en duivel te bezweren in collectieve rituelen. Dan worden deze fundamentele bedreigingen van het aardse be-

26 Herman Pleij, 57-58.

27 Herman Pleij, 58. Zie over dit straatcabaret, narrenfeesten en ezelsmissen ook: Andrea Pfandl-Waidgasser, *Spielerischer Ernst*, 123-125.

28 Herman Pleij, 21.

staan vertaald in ridicule personages, die eenvoudig te misleiden en te verjagen zijn. En altijd wordt daarbij gelachen, uitbundig geschaterd zelfs, in groepsverband misschien wel een uiting van de hoogste verbondenheid en solidariteit – huilen doet men liever alleen en in afzondering’.²⁹

De nar leeft voort

Het optreden van de nar dat aan het einde van de Middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd een hoogconjunctuur beleeft, vindt in de zestiende eeuw door onder andere het werk van de humanisten Sebastian Brant met zijn *Narrenschiff* (1494) en Desiderius Erasmus met zijn *Lof der zotheid* (1509) zijn gloriëtijd. In deze eeuw verschijnen ook de avonturen van *Tijl Uilenspiegel* in druk, hoewel de verhalen over deze schalkse figuur teruggaan tot in de dertiende eeuw. In elk geval, de gespeelde en literaire nar geniet in de zestiende eeuw een ongekende populariteit. De boekdrukkunst speelt hierin een zeer bevorderende rol. De zestiende eeuw noemt Pleij dan ook ‘de eeuw van de zotheid’.³⁰

Aan het einde van die eeuw verdwijnt de zot. De voornaamste oorzaak hiervoor ziet Pleij gelegen in de fragmentering van het wereldbeeld. De eenduidige samenleving met haar rangen en standen, die zich niet moeilijk in haar tegendeel laat omkeren, verdwijnt. In zijn overkoepelende rol heeft de zot uitgediend. ‘Hij wordt gemarginaliseerd tot ventielvermaak en vindt misschien nog zijn meest bevredigende bestemming in de circusclown’.³¹ Aan deze constatering is echter nog wel iets toe te voegen.

Ook al is ‘de eeuw van de zotheid’ voorbijgegaan en verandert de cultuur daarna telkens, toch leeft de nar niet alleen voort in het optreden van de clown in het circus, maar ook onder meer in toneelstukken, (andere) literaire werken en schilderkunst. We kunnen bijvoorbeeld denken aan *King Lear* van Shakespeare, waarin de nar zijn gek geworden koning blijft bijstaan en aan *Don Quichot* van Cervantes, waarvan het eerste deel in 1605 en het tweede in 1615 verscheen. Dit werk vertelt de doldwaze avonturen van deze idealistische ridder en zijn schildknaap Sancho Panza. Een bekend tafereel is die van de strijd tegen de windmolens, die door de ridder voor gevaarlijke reuzen worden aangezien. De roman geniet al spoedig faam op het Europese conti-

29 Herman Pleij, 18. Zie ook p. 17, 19, 24, 76-77. Het uitbundige lachen dat het optreden van de zot bewerkt, is ook een remedie tegen de gevreesde melancholie (p. 65).

30 Herman Pleij, 76-89. Hij besteedt daar met name aandacht aan het genoemde werk van Sebastian Brant en dat van Erasmus.

31 Herman Pleij, 89.

nent en krijgt een ereplaats in de feestcultuur van de zeventiende eeuw. ‘Buiten Spanje gold Don Quijote als een bij uitstek Spaanse nar, een karikatuur van de typisch Spaans geachte hoogmoed en snoeverij. In 1632 doopte Saint-Amant de ridder “ce guidon de carnaval” en het was aan de hem toebedeelde carnavaleske functie te danken dat hij in de volkscultuur een vooraanstaande figuur werd’.³²

In de volgende eeuwen wordt het clowneske gepresenteerd in verscheidene uitingen van (verschillende) artistieke kwaliteit. Ze dragen de kleur van het tijdsgewricht en die van de context waarin zij geproduceerd worden. Van de ‘moppentrommel’ in de Gouden Eeuw tot de moppenverzameling van Max Tailleur in de twintigste eeuw. We treffen het clowneske in diverse gedaanten aan in de literatuur (o.a. Charles Dickens, Dostojewski, Heinrich Böll), de schilderkunst, de wereld van de film (Charlie Chaplin, Jacques Tati e.a.), het theater, het cabaret (Toon Hermans, Herman Finkers, Tineke Schouten) en in de muziek (bijv. Moessorgsky’s opera *Boris Godoenov*, waarin de heilige dwaas een centrale rol speelt).

Lachen in het klooster en op Pasen

In het kader van de liturgiek wijzen we op de zogenoemde *risus monasticus*, waarin het reeds in de *Regula* van Benedictus neergelegde verbod op het lachen wordt doorbroken. Dat gebeurt al vrij vroeg in de Middeleeuwen, want er zijn vanaf de achtste eeuw verzamelingen van opgeschreven grappen en lach opwekkende anekdotes.³³ We zouden kunnen spreken van ‘kloostermoppen’, nu niet als stenen maar als grappen bedoeld.

Een ander liturgisch fenomeen is dat van het lachen op Pasen (*risus paschalis*), dat teruggaat tot in de hoge Middeleeuwen en in de zestiende eeuw zijn grootste bloeitijd had. In navolging van het woord van Psalm 118:24 (‘Dit is de dag die de HERE gemaakt heeft, laten wij juichen en ons daarover verheugen’) werd de gemeente aan het lachen gebracht door middel van grappen, schuine moppen en obscene gedrag.³⁴

32 Peter Altena, ‘Don Quijote’, in: Peter Altena e.a. (red.), *Van Abélard tot de Zwaanridder. Literaire en historische personages uit middeleeuwen en latere tijd met hun voortleven in de kunsten*, Amsterdam 2007, (109-114) 111.

33 Andrea Pfandl-Waidgasser, 125.

34 Zie Andrea Pfandl-Waidgasser, 126-128. Over het fenomeen van het lachen op Pasen zie: Maria Catharina Jacobelli, *Ostergelächter. Sexualität und Lust im Raum des Heiligen*, Regensburg 1992.

Het narrenfeest (Harvey Cox)

Mede geïnspireerd door het werk van Johan Huizinga en Gerardus van der Leeuw komt het in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw tot nieuwe aanzetten tot een theologie van het spel. De spelmetafoor wordt dan trouwens ook in allerlei disciplines van de menswetenschappen, in de filosofie en eveneens in de natuurwetenschappen opgenomen. In de theologie betekent het, dat er in een tijd van secularisatie en horizontalisme nieuwe aandacht komt voor het religieuze en esthetische. Voor spel, viering, dans, fantasie, vrijheid en vreugde. De relatie tot de cultuur is enerzijds kritisch (o.a. ten aanzien van de markteconomie) en anderzijds positief.

Harvey Cox schrijft *Het Narrenfeest* (1969), vijf jaar na zijn boek *De stad van de mens*, waarin hij zich richtte op het zich inzetten voor sociale verandering en zich positief uitliet over de mogelijkheden die pluraliteit en stedelijk leven ons bieden. *Het narrenfeest* neemt de secularisatie even serieus, maar is minder activistisch, speelser en royaler jegens religie. Het houdt zich bezig met de waarde van het ‘binnen’ van meditatie, mystiek, gebed en ritens om ‘buiten’ te kunnen handelen. Als theologisch essay over feestelijkheid en fantasie is het niet minder kritisch ten aanzien van de maatschappij en de traditie. Maar Cox kiest nu voor een andere weg om met de overlevering in een nieuwe tijd om te gaan. Die weg bestaat in de methode van de ‘nevenschikking’. De wanverhouding tussen het overgeërfde symbool en de huidige situatie moet niet gladgestreken, maar bewaard worden om uit deze wrijving een nieuwe beweging op gang te brengen. De nevenschikking zet tegenover elkaar en contrasteert. Zij schept door het samenbrengen van betekenis en tegen-betekenis een creatief conflict. Zij volgt het collageprincipe en waardeert de wanverhouding, die het grondgegeven van de komedie is, positief.³⁵

Cox tekent Christus als de harlekijn die de gevestigde orde en de machten humoristisch onder kritiek stelt. Als de nar tart Christus de gewoonten en bespot hij gekroonde hoofden. Net als de rondtrekkende troubadour heeft hij geen plaats om het hoofd neer te leggen. Net als de minstrel bezoekt hij feestelijke gelegenheden en maaltijden. ‘Uiteindelijk wordt hij door zijn vijanden in een bespottelijke caricatuur van een koningsmantel gehuld. Temidden van gniffelaars en schimpers wordt hij gekruisigd met een teken boven zijn hoofd dat zijn lachwekkende pretentie hekelt’.³⁶

35 Harvey Cox, *Het narrenfeest. Een theologisch essay over feestelijkheid en fantasie*, Bilthoven 1971⁴, 154-162. Vertaling van *Feast of Fools*, Cambridge, Massachusetts 1969.

36 Harvey Cox, 165.

In de oude kerk waren de christenen zich ervan bewust te horen bij deze spotkoning, bij deze heilige dwaas. Zij hadden het besef dat zij op hun beurt voor de wereld ‘dwazen om Christus’ wil’ waren, maar zij hielden vol dat de onwijsheid van God wijzer is dan de wijsheid van de mens.³⁷ Zo wordt, aldus Cox, ook onze geloofsrelatie tot Christus gekenmerkt door welbewust spel en komische dubbelzinnigheid. ‘Alleen door een speelse houding aan te nemen tegenover onze religieuze traditie kunnen we er mogelijkwijs enige zin aan geven. Alleen door te leren lachen met de hopeloosheid om ons heen kunnen we de zoom van de hoop aanraken. Christus de clown is een aanduiding van onze speelse waardering van het verleden en onze komische weigering om het spookbeeld van onontkoombaarheid in de toekomst te aanvaarden. Hij is de vleesgeworden feestelijkheid en fantasie’.³⁸ Daarom is de liturgie ‘de uitbundige verheffing van de fantasie voor de ogen van een prozaïsche wereld’.³⁹

Het spel van de vrijheid

In die tijd publiceert Jürgen Moltmann ook een studie over ‘het spel van de vrijheid’.⁴⁰ Daarin vinden we verwantschap en verschil met Harvey Cox. Ook bij Moltmann treffen we zowel cultuurwaardering als cultuurkritiek aan. Kritisch laat hij zich uit over zogenaamde bevrijdende vormen van (schijnbaar) geluk en plezier. Het moet gaan om een vreugde die de werkelijkheid van het lijden en het onrecht niet overspeelt, maar moed geeft te midden van de onvrijheid en het zuchten van de schepping. Het serieus nemen van het lijden houdt voor Moltmann onder andere in, dat het kruis van Christus *buiten* de categorie van het spel wordt gehouden. Jezus stierf niet als ‘nar’. We zijn niet door zijn gelukkige levenswandel of lach, maar door zijn wonden genezen.

Heel anders staat het, aldus Moltmann, met Pasen. Daar begint inderdaad het lachen van de verlost, de dans van de bevrijden en het scheppende spel van het handelen vanuit de verkregen vrijheid, ook al wordt het nieuwe bestaan tevens nog bepaald door het ‘nog niet’. Moltmann vindt, dat Harvey Cox Jezus’ kruis ernstiger had moeten nemen om vanuit diens opwekking de geest van feestelijkheid en de vreugde van de fantasie op te wekken. Pasen is het fundament onder de vreugde en geeft moed om zich niet bij de feiten neer

37 Harvey Cox, 165.

38 Harvey Cox, 167.

39 Harvey Cox, 184.

40 Jürgen Moltmann, *Het spel van de vrijheid. Gedachten over de vreugde om de vrijheid en het plezier in het spel*, Balthoven 1971. Vertaling van *Die ersten Freigelassenen der Schöpfung*, München 1971.